

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

DARÜLFÜNUN'UN HOCALARINDAN İZMİRLİ İSMAİL HAKKININ AKIL YÜRÜTME ANLAYIŞI

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Akil yürütmeyi, metodolojinin önemli konularından biri olarak kabul eden İzmirli İsmail Hakkı,¹¹⁵ *Fenni Menabic (Metodoloji)* adlı eserinde metodoloji konusunu incelemektedir. İzmirli, söz konusu eserinde metodolojiyi “bilinmeyen bir şeyi keşfetmek veya bilinen bir şeyi ispat etmek için takip edilmesi gereken kurallardır” şeklinde tanımladıktan sonra ilimler tasnifinde metodolojinin önemine dikkat çekerek, Ortaçağda İslam ve batı dünyasında metodolojinin nasıl anlaşıldığının yanı sıra Aristoteles, Bacon, August Comte, Spencer gibi filozofların metot hakkındaki görüşlerine de yer vermektedir. Metodun mahiyetine değinen İ. Hakkı metodu, riyazi ilimlerde metot, cismani ilimlerde metot, tabii ilimlerde metot ve manevi ilimlerde metot olmak üzere dört temel başlık altında ele almaktadır. Akıl yürütmenin çeşitleri olarak ele alınan tümevarım (istikra) cismani ilimlerde metot başlığı altında incelenirken, tümdengelim (ta'lil) tabii ilimlerde metot başlığı altında incelenmektedir. Yine bu başlık altında mantığın temel konularından biri olan sınıflandırma ele alınmaktadır.¹¹⁶ Biz bu çalışmamızda İzmirli'nin metot konusyla bağlantılı olarak da ele aldığı akıl yürütme ve çeşitleri hakkındaki görüşleri üzerinde durmaya çalışacağız. Ancak konuyu incelerken temel referansımız O'nun *Felsefe Dersleri* adlı çalışması olacaktır.

Akil Yürütme (İstidlal)

İzmirli'ye göre akıl yürütme, bir veya birden fazla önermeden diğer bir önermeyi elde etmektir. Akıl yürütmede öncüllerde bulunan orta terimden hareketle yeni bir hükme varılır. Asıl amacı, bilinenlerden bilinmeyenlere ulaşmak veya onlar hakkında hüküm vermektir. Her akıl yürütme en az iki önermeden (yargıdan) oluşur. Önermeler “mebde” elde edilen önerme ise “sonuç” olarak isimlendirilir. Mebde'den hareketle sonucu varılır.¹¹⁷

Müellifimize göre akıl yürütmenin zihinde üç görevi vardır:

1. Akıl yürütme, bilinmeyen hakikatleri keşfetmeye yarar. Nitekim gözlem yaparak göremediğimiz bazı şeyler hakkında hüküm verebiliyoruz. Akıl yürütme ile bir konu hakkında bildiklerimizden hareketle onun hakkında bilmediklerimizle ilgili bir hüküm verebiliriz. Böylece akıl yürütme ile bilgi daracığımız genişlemiş olur.
2. Akıl yürütme, yakini olmayan hakikatleri ispata yarar. Örneğin geometride (hendese) akıl yürütmeden hareketle elde edilen sonuçlar bir hakikati ifade eder. Diğer alanlarda da durum böyledir. Bundan dolayı “akıl yürütmek, bir şeyi diğer şey ile ispat etmektir” şeklinde tanımlanır.
3. Akıl yürütme müphem, belirsiz olan hakikatleri anlamaya yarar. İzmirli'ye göre bazı hakikatler bilindiği halde anlaşılmas. Bir hakikatin delilleri görülebilir fakat sebepleri görülemeyebilir. Bir hakikati anlamının sebebi diğer bir hakikati bilmeye bağlı olabilir. Dolayısıyla bilinen ile bilinmeyen arasındaki ilişki akıl yürütmeden başka bir şey değildir.¹¹⁸

İzmirli'ye göre akıl yürütme temelde vasıtasız ve vasıtalı (bil gayr) olmak üzere ikiye ayrılır.

1. Vasıtasız Akıl Yürütme

Vasıtasız akıl yürütme, bir hükümden doğrudan doğruya başka bir hüküm elde etmektir. Bu tür akıl yürütmelerde hüküm çıkarmak için üçüncü bir önermeye ihtiyaç yoktur. Vasıtasız akıl yürütme iki önerme ile ger-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, capakibrahim@hotmail.com

¹¹⁵ İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı ve Eserleri için bkz. Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s. 3-8 vd.; Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı*, İstanbul 2000., s. 49 vd.

¹¹⁶ Bkz. İsmail Hakkı, *Fenni Menabic (Metodoloji)*, 1329, s.4 vd.

¹¹⁷ İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 152. Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları*, (Haz. N. Ahmet Özalp) İstanbul 1997, s. 391; İbrahim Emiroğlu, “İzmirli'nin Mantık Anlayışı” *İsmail Hakkı İzmirli* (Yayına Haz. Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu) Ankara 1996, s. 201; Abdülkuddus Bingöl, *Geleneksel'in Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 94, İbrahim Çapak, *Gasali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 137.

¹¹⁸ İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 152. Ayrıca bkz., *age.*, s., 170.

çekleşir. Bunlardan biri asıl önerme diğeri ise asıl önermeden çıkarılan sonuçtur. Vasitasız akıl yürütme karşı olma (tekabül) ve döndürme (aks) olmak üzere ikiye ayrılır.¹¹⁹

a. Karşı Olma

İki önerme, konu ve yüklemi aynı olmak şartıyla ya nicelik ya nitelik veya hem nitelik hem de nicelik bakımından bir birlerinden farklı ise karşı olma gerçekleşir. Nicelik bakımından farklı olmak önermelerden birinin tümel, diğerinikel, nitelik bakımından farklı olmak ise önermelerden birinin olumlu, diğerinikel olumsuz olması demektir. Önermeler arasında karşı olmanın gerçekleşmesi için mutlaka ya nitelik, ya nicelik ya da hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirlerinden farklı olmaları gerekir. Bu nedenle karşı olma üç şekilde gerçekleşir: Nicelik bakımından karşı olma, nitelik bakımından karşı olma, nitelik ve nicelik bakımından karşı olma.

Nicelik bakımından karşı olma: İki önermeden birinin tümel diğerinikel olmasıdır.

Her insan fanidir.

Bazı insanlar fanidir. Buna “altık” da denir.

Nitelik bakımından karşı olma: İki önermeden birinin olumlu diğerinikel olumsuz olmasıdır. Eğer karşı olma iki tümel önerme arasında gerçekleşirse buna “üst karşıt” (tezat) denir. İki tikel arasında gerçekleşirse buna da “alt karşıt” denir.

Her insan fanidir.

Hiçbir insan fani değildir, önermeleri üst karşıttır.

Bazı insanlar fazileti sever

Bazı insanlar fazileti seven değildir, önermeleri alt karşıttır.¹²⁰

Nitelik ve nicelik bakımından karşı olma: İki önermeden biri olumlu diğeri olumsuz olmakla beraber birinin tümel diğerinikel olmasıdır. Buna “çelişik önermeler” de denir.

Her insan fanidir

Bazı insanlar fani değildir önermeleriyle

Hiçbir insan kâmil değildir

Bazı insanlar kâmidir önermeleri çelişiktir.¹²¹

İzmirli, Aristoteles karesi olarak isimlendirilen kareye yer verdikten sonra karşıt önermelerin hangi durumda doğru ve hangi durumlarda yanlış sonuç vereceklerini örneklerle izah etmektedir.¹²²

b. Döndürme (Aks):

Döndürme önermenin anlamını değiştirmeksizin yüklemine konu, konusunu yüklem yaparak yeni bir önerme elde etmektir. Nitekim “Hiçbir insan kâmil değildir” önermesinden döndürme yoluyla “Hiçbir kâmil insan değildir” önermesi elde edilir.

Döndürme, iki mantık aksiyomu üzerine kurulur:

1. Olumlularda yüklem kaplamının bir kısmı ile yani tikel olarak alınır.
2. Olumsuzlarda yüklem kaplamının tümüyle yani tümel olarak alınır.

Bundan anlaşılıyor ki bir önermeyi döndürmek için sadece konu ile yüklem yerlerini değiştirmek yeterli değildir. Önermenin niteliğinin bozulmaması gerekir.¹²³

Döndürmenin Kısımları

İzmirli’ye göre döndürme basit döndürme, bil araz döndürme ve ters döndürme olmak üzere üçe ayrılır.

¹¹⁹ İzmirli, *age.*, s. 160. Bkz., a.e, s. 174. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 135-136.

¹²⁰ İzmirli, *age.*, s. 161. Bkz. Necat Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 95 vd.

¹²¹ İzmirli, *age.*, s. 162.

¹²² Bkz. İzmirli, *age.*, s. 163-164, 173. A. Cevdet, *Mi’yar-ı Sedat* (Sad. H. Tahsin Feyizli), Ankara 1998, s. 87.

¹²³ İzmirli, *age.*, s. 165. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 125-126.

Basit döndürme: Asıl önermenin niceliğinin değişmeden önermenin döndürülmesidir. Asıl önermenin niceliğinin bozulmaması tikel olumlu önermenin düz döndürmesi demektir. Çünkü tikel olumsuz önermenin düz olmaz, tikel olumsuz önerme düz döndürülse bile çoğu zaman yanlış sonuç verir. Şöyle ki:

Bazı insanlar öğretmen değildir (Doğru)

Bazı öğretmenler insan değildir (Yanlış)

Tikel olumlu önermenin düz döndürmesine şu örnek verilebilir:

Bazı İnsanlar adildir.

Bazı adil olanlar insandır gibi.

Bil araz döndürme: Asıl önerme tümel iken, kendisinden elde edilen önermenin tikel olmasıdır. Bil araz döndürme tümel olumlu önerenin düz döndürmesi demektir. Çünkü tümel olumlu önerme tikel olumlu olarak döndürülür.

Her insan kâmindir

Bazı kâmiller insandır

Ters Döndürme: Önermenin niteliğine dokunmadan, konusunun çelişliğini yüklem, yüklemimin çelişliğini konu yapmaktır. Yani basit önermenin döndürülmesinden sonra konu ve yüklem sonuna “olmayan” ifadesinin eklenmesidir.

Bazı insanlar adil değildir.

Bazı insan olmayanlar adil olmayan değildir.

Bazı adil olmayanlar insan olman değildir.¹²⁴

Bazı şey ki adil olmaya insan olmaz değildir (adil olmayan insandır) demek olur.

İsmail Hakkı Önermelerin karşıtlığını ve döndürmelerini akıl yürütme başlığı altında ele almakla yetinmeyip, bunların kurallarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler de vermektedir.¹²⁵

3. Vasıtalı Akıl Yürütme

Vasıtalı akıl yürütme, birden fazla önermeden hareketle yeni bir hüküm elde etmektir. İzmirli'ye göre asıl akıl yürütme şekli budur. Vasıtalı akıl yürütme çeşitleri altında temelde tümevarım ve tümden gelim incelenmektedir.

Akıl yürütmede öncüller müsellemler yani doğru olduğunda onlardan zorunlu olarak sonuç çıkar. Eğer öncüller doğru ise sonucun doğru olmaması mümkün değildir. Örneğin,

Her cisim tartılabilir

Hava da tartılabilir, öncüllerinden

O halde hava da cisimdir, sonucu çıkar.

Bu tümdengelmisel akıl yürütmede hem öncüller hem de sonuç doğrudur. Bazen öncüller doğru olduğu halde sonuç yanlış olabilir. Örneğin,

Toprak tartılabilir

Su tartılabilir

Toprak ile su cisimdir

Öyle ise her cisim tartılabilir. Bu akıl yürütmede öncüller doğru, sonuç yanlıştır. Çünkü sonuç öncüllerin içeriğini aşmıştır. Yani öncüllerden çıkarılamayacak bir sonuca varılmıştır. Toprak ve suyun tartılabilir olmasından bütün cisimlerin tartılabildiği sonucun varılamaz. Bu akıl yürütmede sonuç tümel, öncüller ise tikedir. Buna münazara ilminde “delilin takribi tam değildir” denir.¹²⁶

¹²⁴ İzmirli, *age.*, s. 166.

¹²⁵ Bkz. İzmirli, *age.*, s. 166-167. A. Kadir Çüçen, *Klasik Mantık*, Bursa 2004, s. 104-106.

¹²⁶ İzmirli, *age.*, s. 156, 172. İ. Emiroğlu, *age.*, s. 147.

a) **Tümevarım:** Birçok şeyi gözlemleyerek tikelden tümele doğru bir sonuç elde etmektir. Diğer bir ifade ile genel bir kanun elde etmek, ona ulaşmaktır. Örneğin, bu demir, bu bakır vs. ısıtılınca genişir. O halde sıcaklık bütün cisimleri genişirir demek bir tümevarımdır.¹²⁷ Yine,

Toprak tartılabilir

Su da tartılabilir.

Toprak ile su cisimdir.

Öyle ise bütün cisimler tartılabilir demek bir tümevarımdır.¹²⁸

İzmirli, tümevarımı bi nefsihi ve bil te'amül tümevarım olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

Bil nefsihi tümevarım: Sıradan insanların yaptığı tümevarımdır. Belli bir metodu ve mantıki hiçbir önemi yoktur. Hiçbir şeyi ispat edemez. Örneğin,

Bu cisim hareket ederken duruyordu.

Diğer cisim de böyle duruyordu, öncüllerinden

Her cisim hareket ederken nihayet duracaktır, önermesi sonuç olarak çıkar.

Bil teamül tümevarım: İzmirli'ye göre bu tümevarım alimlerin yaptığı tümevarımdır. Bu tümevarım ilmidir ve belli bir metodu vardır. Örneğin,

Bu cisim hareket ederken durdu.

Diğer biri de öyle durdu.

Öbürüde öyle durdu

Bütün bunlar mahhalin mukavemeti sebebiyle durmuştur.

Öyle ise bütün cisimler hareket ederken ancak mahalin mukavemeti sonucu durmaktadır.

İzmirli'ye göre bu tümevarımdan ortaya çıkan sonuç, önceki tümevarımdan meydana gelen sonuçtan farklıdır. Nitekim bundan çıkan "her cisim hareket ederken harici bir illet tarafından men olunmadıkça sonsuz surette hareketine devam eder" sonucu, önceki tümevarımdan çıkan "Her cisim hareket eder iken nihayet durur" sonucundan farklıdır.

Gerek bil nefsihi tümevarım, gerekse bil teamül-tümevarım olaydan kanuna doğru bir sonuç verir. Ancak bil nefsihi tümevarımda kanun vasıtasız olaylardan çıkarılırken, bil teamül tümevarımda kanun önceden illet vasıtasıyla ispat olunmuştur.¹²⁹

İzmirli'ye göre her tümevarım aynı zihni faaliyetten oluşur. Buna göre,

1. Nefs bazı olayları diğerleri ile mukayese eder ve burada bir nisbeti sabiteyi idrak eder. "Gözlemlediğim bütün insanlar fani idi" gibi
2. Nefs bu nisbeti bir kanunun yani bir zati ve zaruri irtibat alameti gibi tefsir eder. "Onlar fani idi. Çünkü insan idiler".
3. Nefs, kanunun zaruretinden nispetin genelini sonuç çıkarır. "Öyle ise her insan fanidir" gibi.

İzmirli'ye göre tümevarımda tikellerden hareketle tümel bir kanun çıkarıldığından ve yukarıda zikrolunduğu gibi sonuç öncüllerden daha genel olduğundan ayrıca elde edilen sonuç münazara ilmine göre "delilin takribi tam olmadığından" genel mantığın yabancıdır.¹³⁰

¹²⁷ İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, s. 153, 156.

¹²⁸ İzmirli, *age.*, s. 154.

¹²⁹ İzmirli, *age.*, s. 156-157.

¹³⁰ İzmirli, *age.*, s. 158. Bkz., *age.*, s. 171. Ernst von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık* (Çev. Macit Gökberk), İstanbul 1994, s. 143, İ. Emiroğlu, *age.*, s. 136 vd.

b) Tümdengelim: Tümelden tikele varmak ya da tümelden tikel bir kanun ortaya koymaktır. Diğer bir ifade ile önceden bilinen veya farz edilen tümel hakikatlerden tikel hakikatlere varmak demektir. Örneğin,

Her cisim tartılabilir.

Hava da cisimdir.

Öyleyse hava da tartılabilir demek tümdengelimdir.¹³¹

Tümdengelim, her zaman üç önermeden oluşur.

1. Bir kanunu yani iki kavram arasındaki irtibatı ifade eder. “Her insan fanidir” gibi,
2. Bu iki kavramdan birinin tikel olarak varlığını gösterir. “Ben insanım” gibi.
3. İki öncülden hareketle varılacak noktayı ortaya koyar. “Ben de faniyim” gibi.¹³²

İsmail Hakkı’ya göre Stuart Mill, Herbert Spencer gibi İngiliz filozofları akıl yürütmenin üçüncü bir kısmını kabul etmektedirler. Onlara göre analogi denen bu akıl yürütme çeşidi daha basit ve daha eskidir. Ayrıca tümevarım ile tümdengelim analogiden oluşmuştur. Bu üçüncü kısım akıl yürütmede tikelden tikele doğru sonuç elde edilir. Örneğin, bir çocuk ilk defa parmağını ateşin alevine yaklaştırdıktan sonra ikinci kez yaklaştırmak istemez. Çünkü çocuk ilk defa parmağını ateşin alevine yaklaştırdığında yandığı için ikinci kez yaklaştırdığında da parmağının yanacağını bilir. Demek ki “Her alev yakar” tümel önermesini zikretmeksizin bir durumdan başka bir durum ile ilgili sonuç elde edilebilir.¹³³

Analoji’yi (temsil) “nefsin iki durumu karşılaştırması ve onlar arasındaki iştirakin gerçekleşmesi sonucu birinden hareketle diğeri hakkında sonuç elde etmektir” şeklinde tanımlayan İzmirli, J.S. Mill ve H. Spencer’in görüşlerine katılmayarak analoginin ayrı bir akıl yürütme çeşidi olmadığını, tümdengelim ve tümevarımdan oluştuğunu ileri sürerek şu örneği vermektedir:

Alev elimi yakıyor

Öyle ise alev yakıyor, bu halde bu ikinci alev de elimi yakacaktır.

Özetle İzmirli’ye göre mantık ilminde analogi üçüncü bir akıl yürütme değil, tümdengelim ve tümevarıma raci’dir. Çünkü yukarıda zikredilen ateşin alev örneğinde olduğu gibi,

Birinci kez aleve yaklaştırılan parmak yanar,

İkinci kez aleve yaklaştırılan parmak yanar,

Üçüncü kez aleve yaklaştırılan parmak yanar.

O halde her ne zaman parmak aleve yaklaştırılırsa yanar, akıl yürütmesi bir tümevarımdır. Sonra “Her alev yakar” tümel önermesinden hareketle bir kıyas kurulduğunda bu da tümdengelim olur. Ayrıca;

Dünya dönmektedir.

Merih ile Venüs de dönmektedir.

Dünyada insanlar yaşamaktadır.

O halde Merih ile Venüs’te de insanlar yaşamaktadır, akıl yürütmesi bir analogidir.

Burada “Dünyada insanlar yaşamaktadır” önermesinden hareketle “Her gezegende insanlar yaşamaktadır” hükmüne varılabilir. Bu ise bir tümevarım olur. Sonra dünyada insanların yaşıyor olmasından hareketle Merih ile Venüs’te de insanların yaşadığı hükmüne varılabilir. Zikrettiğimiz görüşlerinden de anlaşıldığı gibi İ. Hakkı’ya göre akıl yürütme hangi türde bulunursa bulunsun tümevarım ile tümdengelimden oluşmaktadır.¹³⁴

¹³¹ İzmirli, *age.*, s. 154. Bkz., *age.*, s. 158, 170-171.

¹³² İzmirli, *age.*, s. 160.

¹³³ İzmirli, *age.*, s. 154. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *agm.*, s. 202.

¹³⁴ İzmirli, *age.*, s. 155. Analogi için bkz. İ. Emiroğlu, *age.*, s. 198, İ. Çapak, *age.*, s. 227,

Kıyas

İzmirli'ye göre kıyas iktirani ve istisnai olmak üzere ikiye ayrılır.

a) **İktirani Kıyas:** İzmirli'ye göre kıyas tündengelimin mükemmel bir şeklidir. Asıl akıl yürütme şeklidir. Kıyas üç önermeden oluşan bir delildir ki iki önerme ne vakit ortaya konsa onlardan zorunlu olarak üçüncü önerme çıkar. İlk iki önermeye “öncüller”, üçüncüsüne ise “sonuç” denir. Kıyasta öncüllerin kabul edilmesi, sonucun zorunlu olarak kabul edilmesini gerektirir.

Her kıyas üç terimden oluşur biri sonucun konusu, biri sonucun yüklemi, öbürü de ikisi arasındaki bağlantı kuran terimdir. Sonucun konusuna “küçük terim”, sonucun yüklemine “büyük terim”, ikisi arasındaki bağlantıyı kuran terime “orta terim” denir. Kıyasın gerçekleşmesinde en önemli fonksiyona sahip olan terim, orta terimdir.¹³⁵

Bir kıyas en az üç önermeden oluşur. Küçük terimin bulunduğu önerme “küçük önerme” büyük terimin bulunduğu önerme “büyük önerme” olarak isimlendirilir. Orta terim hiçbir şekilde sonuçta bulunmaz. Çünkü küçük ve büyük terim arasında bir mukayese terimi olduğundan küçük terim onun yerine kaim olur. Aristoteles'e göre orta terim sonucun sebebidir. İzmirliye göre ise orta terim daima sebep olması gerekmez, delil veya bilgi vasıtası olması yeterlidir.

İzmirli'ye göre kıyasa büyük önermeden başlama zorunluluğu yoktur. Ona göre kıyasın maddesi ve sureti vardır. Maddesi, önermelerin zati hakikatleri, sureti ise önermeler arasındaki gerekliliktir. Kıyas sonucun öncüllere olan nispetini temin eder, öncüllerin doğru ve yanlışlığına karışmaz. İzmirli'ye göre yanlış bir kıyas üç doğru önermeden oluştuğu gibi, doğru bir kıyas üç yanlış önermeden oluşabilir. Yanlış iki öncülden doğru bir sonuç elde edilebilir.¹³⁶

Dördü terim, dördü önermelerle ilgili olmak üzere kıyasın sekiz şartı vardır.¹³⁷ İki müsellem önermeden bir sonuç çıkarmak için dört şarta riayet etmek gerekir: 1. Öncüllerde bir orta terim bulunmalıdır. 2. Orta terim en az bir kere tümel olarak alınmalıdır. 3. En az öncüllerden biri olumlu olmalıdır. 4. En az öncüllerden biri tümel olmalıdır. Zikredilen şartlar gerçekleşirse: İki olumlu öncülden olumlu sonuç, öncüllerden biri olumlu diğeri olumsuz olursa sonuç olumsuz, öncüllerden biri tikel olursa sonuç tikel olur.¹³⁸

Kıyasın şekli: İzmirli'ye göre orta terimin öncüllerde konu veya yüklem olmak üzere aldığı çeşitli durumlara kıyasın şekli denir. Ona göre dört kıyas şekli vardır. Birinci, ikinci üçüncü ve dördüncü şekil olarak isimlendirilir.

Birinci şekil: Orta terim küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olursa birinci şekil oluşur. Birinci şeklin iki kuralı vardır. 1. Küçük önerme olumlu olmalıdır. 2. Büyük önerme tümel olmalıdır. Birinci şekil mahsuratı erba (tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz) olarak sonuç verir. İzmirli'ye göre birinci şekil kâmil kıyastır. Birinci şekil miyaru'l-ulumdur. Tabii şekil (nazım) üzerine kuruludur. Birinci şeklin dört modu vardır.

İkinci şekil: Bu şekilde orta terim küçük önerme ve büyük önermede yüklem olur. İkinci şeklin iki kuralı vardır. 1. İki öncülden biri olumsuz olmalıdır. 2. Büyük önerme tümel olmalıdır. Bu şekil tümel olumsuz ve tikel olumsuz olarak sonuç verir. İkinci şekil eksik kıyastır, büyük önermesinin döndürülmesi ile birinci şekle irca edilir. Dört modu vardır. İlk iki mod tümel olumsuz, diğer ikisi ise tikel olumsuz sonuç verir

Üçüncü şekil: Bu şekilde orta terim küçük önerme ve büyük önermede konu olur. Bu şeklin iki kuralı vardır. 1. Küçük önerme olumlu olmalıdır. 2. Sonuç tikel olur. Üçüncü şekil tikel olumlu ve tikel olumsuz sonuç verir. Bu şekilde kıyas eksik olur, birinci şekle irca edilerek tam bir kıyas haline getirilir. Bu şekil küçük önermenin döndürülmesi ile birinci şekle irca edilir. Altı modu vardır; üçü tikel olumlu, üçü de tikel olumsuz olur.¹³⁹

Dördüncü şekil: Orta terim birinci şeklin tersine küçük önermede konu, büyük önermede yüklem olur. Bu şeklin üç kuralı vardır: 1. Büyük önerme olumlu olursa, küçük önerme tümel olmalıdır. Küçük önerme olumlu olursa sonuç tikel olur. 3. Öncüllerden biri olumsuz olursa büyük önerme tümel olur.

¹³⁵ İzmirli, *age.*, s. 236-237, 245.

¹³⁶ İzmirli, *age.*, s. 238-239.

¹³⁷ Kıyasın Şartları için bkz. İzmirli, *age.*, s. 242, İ. Emiroğlu, *age.*, s. 142 vd.

¹³⁸ İzmirli, *age.*, s. 242.

¹³⁹ İzmirli, *age.*, s. 242-243. Bkz. N. Öner, *age.*, s. 118 vd.

İzmirli'ye göre Aristoteles, kıyasın sadece üç şeklini kabul etmektedir. Dördüncü şekli ortaya koyan Galinos'tur. Farabi ve Gazali de dördüncü şekli kabul etmemişlerdir. Bu şeklin beş modu vardır. Bu beş modan biri tümel olumsuz, ikisi tikel olumlu, ikisi tikel olumsuz sonuç verir. Dördüncü şekil nazari olarak mümkündür ancak tabiattan uzaktır.

İzmirli'ye göre kıyası oluşturan önermelerin nitelik, nicelik itibariyle aldığı şekle mod (darb) denir. Muhtemel modlar 64 tanedir. Fakat sonuç veren modlar 10 dur. Bu on modan dördü olumlu, altısı olumsuz sonuç verir. Dört olumludan biri tümel olumlu, üçü tikel olumludur. Altı olumsuzdan ikisi tümel olumsuz, dördü tikel olumsuzdur. Dört şeklin toplam 19 modu vardır.¹⁴⁰

b) İstisnai Kıyas

İstisnai kıyas büyük önermesi, sonuca kapsayan kıyastır; ayrık ve şartlı olmak üzere iki kısma ayrılır.

Ayrık kıyas: İlk öncülü ayrık önermeden oluşan kıyastır. Ayrık kıyasta taksim, muhkem ve tamdır. Birinci öncül bütün ihtimalleri barındırmalıdır. Ayrık kıyas şüphe üzerine kurulmuş ise iki şekilde sonuç verir. 1. Mukaddem veya taliden birinin çelişğini istisna etmek, diğerinin aynını sonuç verir. 2. Mukaddem veya taliden birinin aynını istisna etmek diğerini sonuç verir.

Şartlı kıyas: Birinci öncülü şartlı olup bütün sonucu kapsayan kıyastır. Şartlı kıyas iki şekilde sonuç verir: 1. Mukaddemin aynını istisna talinin aynını sonuç verir. 2. Talinin çelişğini istisna mukaddemin çelişğini sonuç verir. Şartlı kıyas iktirani kıyasa irca edilebilir. Ancak şartlı kıyas iktirani kıyastan daha güçlüdür. Ayrıca İzmirli kıyası atfi, kıyası matvi, kıyası mevsulu netaic, kıyası mukassem, kıyası gayri mütearif üzerinde de durmaktadır.¹⁴¹

SONUÇ

İzmirli İsmail Hakkı, akıl yürütme konusunu çok ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Akıl yürütme çeşitlerini tümevarım ve tümdengelim şeklinde ayrıma tabi tutmakla beraber, konu hakkındaki görüşleri bütün olarak incelediğinde vasıtalı ve vasıtasız olarak ikiye ayırdığı görülür. İzmirli, vasıtasız akıl yürütmeden hareketle elde edilen yeni bir hükmü kast etmektedir. O, birçok mantıkçının önermeler konusu altında ele aldıkları karşı olma ve döndürmeyi vasıtasız akıl yürütme çeşitleri altında ele almakta ve bunlarla ilgili çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Vasıtalı akıl yürütme başlığı altında ise ikiden fazla önermeden oluşan kıyasları incelemektedir. Bunlar da temelde tümevarım ve tümdengelimdir. İzmirli, birçok mantık kitabında akıl yürütmenin bir çeşidi olarak gördüğümüz analogiyi ayrı bir akıl yürütme çeşidi olarak kabul etmemektedir. Ona göre iki şey arasındaki benzerlikten hareketle oluşturulan analogi tümevarım ve tümdengelimden oluşan bir akıl yürütmedir. İzmirli, klasik mantığın en önemli konusu olan kıyası tümdengelimden bir çeşidi saymakta, kıyas şekil ve modları hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Onun akıl yürütme konusundaki en önemli özgünlüğü karşı olma ve döndürmeyi önermeler konusunda değil, akıl yürütmeler konusunda ele alması ve analogiyi ayrı bir akıl yürütme çeşidi saymayıp tümevarım ve tümdengelimle bağlı olarak ele almasıdır denebilir. Ayrıca İzmirli, Aristoteles dahil birçok mantıkçının hiç değinmediği kıyasın dördüncü şeklini incelemekte ancak İbn Rüşd gibi bu şeklin tabiattan uzak ve verimsiz olduğunu ifade etmektedir.

¹⁴⁰ İzmirli, *age.*, s. 244.

¹⁴¹ İzmirli, *age.*, s. 246-247.